

УДК 94 (477): [37.014.5:299.5]

Маслійчук В. Л.
Харківська державна академія культури

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ ТА ОСВІТНІ ПРОЕКТИ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО (1750–1764 РР.)

Питання секуляризації постає як основне в культурно-освітній діяльності гетьмана Кирила Розумовського. Обмеження прав церкви, неувага до ustalених практик, спроба створити світський університет у Батурині – підтвердження вагомих планів гетьмана. У даному разі слід визнати вплив на гетьманську політику його наставника Григорія Теплова. Але на початку 60-х рр. XVIII ст. така політика змінюється: у проханнях старшини зважається на реформуванні Київської академії на світський заклад, але з богословським факультетом, навчання козацьких дітей здійснювалося за старими освітніми практиками. Доба Розумовського заклала вагомі суперечності в секуляризаційні процеси на Лівобережній Україні.

Ключові слова: секуляризація, церква, гетьман, Розумовський, освіта.

Вопрос секуляризации кажется основным в культурно-образовательной деятельности гетмана Кирилла Разумовского. Ограничение прав церкви, невнимание к установленным практикам, попытка создать светский университет в Батурине – подтверждение существенных планов гетмана. В этих случаях следует отметить влияние на гетмана его наставника Григория Теплова. Но в начале 60-х гг. XVIII в. эта политика меняется: в просьбах старшин о реформировании Киевской академии на светское учебное заведение, но с богословским факультетом, обучение казацких детей совершалось по старым практикам. Время Разумовского заложило существенные противоречия в секуляризационные процессы на Левобережной Украине.

Ключевые слова: секуляризация, церковь, гетман, Разумовский, образование.

Secularization appears to be crucial in cultural and educational activities of Hetman Kyrylo Rozumovsky. Restriction of rights of the Church, lack of consideration of the established practices and an attempt to create a secular University in Baturyn confirm the substantial plans of Hetman. Here we can observe how his mentor Hryhoriy Teplov influenced the Hetman's policy. But in the early 1760 this policy changed: cossacs' elite pressed for the reform of the Kiyiv Academy into secular educational establishment with the theological faculty, teaching the cossacks' children corresponded with the traditional educational practices. The Rozumovsky's time caused significant contradictions in secular processes in the left-bank Ukraine.

Keywords: secularization, the Church, Hetman, Rozumovsky, education.

Постання нової світської освіти, процеси великих змін у навчанні, трансформації схоластичних практик – одна з головних тем для розуміння сучасного світу. Історіографія проблем секуляризації доволі велика, має концептуальні підходи щодо характеристики та значення цього процесу [35]. Незрідка вивільнення суспільства від церкви та релігійних практик уважають основним процесом раннього Нового часу. Переважно завдяки Максу Веберу питання переходу від релігійного і церковного до світського й державного пов'язується не лише з процесом відчуження церковного майна, але і з глибшими психологічними зсувами та утвердженням раціональних умов співіснування [4]. Питання секуляризації на українських землях у складі Австрійської та Російської імперій є одним із найскладніших, суперечливих, однак згадані процеси були досить тривалими, і виникає питання про їх початки, тобто ідеї відторгнення володінь у церкви, появу світських навчальних закладів, обмеження ролі церкви в суспільному житті. На території Лівобережної

України вияви секуляризаційних заходів слід вбачати в гетьмануванні Кирила Розумовського (1750 – 1764 рр.), проектах та реформах у Гетьманщині цього часу.

Питання про ставлення Кирила Розумовського до секуляризації, раціоналізації та виховних практик є складним. Чи не найкращу характеристику стосунків Кирила Розумовського з церквою дав історик Микола Петров ще 1905 р. [20]. Після Петрова лише нині з'являються дослідження зі спробами розібратися в культурно-освітній ситуації на цій території у XVIII ст. [23; 33]. Однак з'ясувати роль секуляризаційних процесів та змін сприйняття церковних інституцій у постанні нового типу світогляду, простежити формування проектів та поглядів на освіту й освітні установи – важливе завдання для історика. Ця стаття – спроба погляду на культурно-освітню діяльність гетьмана Кирила Розумовського певною мірою саме під кутом секуляризаційних процесів.

Сорокові роки XVIII ст., напевно, не без впливу брата, гетьмана і фаворита імператриці Олексія Розумовського, були позначені істотними змінами в становищі церкви на підлеглий території України. Наслідком подорожі імператриці до Києва 1744 р. стала особлива опіка над церквами. Було відновлено посаду митрополита, імператриця зі спадкоємцем Петром Федоровичем здійснила в другій половині 40-х рр. низку офір занепалим монастирям [29, с. 247, 288, 304, 314–319].

Біографія Кирила Розумовського до того, як він обійняв вагомі посади, свідчить про його світське виховання й навчання, тож він переймався столичними віяннями і був далекий від тих церковних та освітніх практик, що існували на українських землях. До всього, з 1747 р. практично вся наука та світська освіта в імперії підпали під владу майбутнього гетьмана, його призначено Президентом Імператорської академії наук [3, с. 55–58, 69–72, 74–97].

Кирило Розумовський зовсім не мав пієтету до Київської академії та українського духовенства. Після «вибору» в гетьмани в указі Синоду 23 липня 1751 р. було зазначено, що Розумовський має опікуватися справами як світськими, так і духовними [19, с. 3]. Хоча в його універсалах звернення подається до осіб «духовних» і «мирських», але, переглядаючи документацію його канцелярії, натрапляємо лише на одне підтвердження належності володінь монастирю (а саме гадяцькому Красногорівському в 1756 р.) [34, ф. 269, оп. 1, спр. 1830, арк. 2–5]. Уже на самому початку гетьманування Розумовський та його канцелярія зробили кілька досить символічних кроків, що чітко засвідчили ставлення до Церкви та її володінь: зневага до митрополита Тимофія Щербацького; заборона духовенству займатися винокурінням у зв'язку з неврожаями; спроби запровадити виборність церковних ієрархів; наказ писати духовенство в «ревізію», а дітей протопопів прирівнювати лише до «значкових товаришів», священницьких же дітей – до виборних козаків; викуп на користь родини Розумовських майна церковної папірні Києво-Печерської лаври; обмеження Батуриного монастиря; на церкви та школи не офірувалися гроші з митних зборів [19, с. 3–9; 24, с. 440–441, 443, 465–469, 570; 29, с. 288–289]. Однак після Духовного регламенту та заборони монастирям щодо придбання нерухомого майна 1728 р. кроки Розумовського виглядають цілком у руслі імперських практик. Більше того, попередник Кирила Розумовського гетьман Данило Апостол, як свідчать скарги духовенства 1729–1730 рр., наклав на клір великі податки й вирішував церковні справи та справи служби через «укази» своїм полковникам і сотникам, а не духовним особам [18, с. 12].

Крім усього, до початку 60-х рр. гетьман Григорій Розумовський не підтримував фінансово Києво-Могилянську академію. За словами Миколи Петрова, академія функціонувала саме в ті часи з труднощами, однак зберегла освітній рівень [19, с. 45–46]. Отже, гетьманська адміністрація здійснила кілька дрібних кроків з обмеження духовенства. Ситуація змінилася лише на початку 60-х рр., духовенство й розгалужена система монастирів дійсно були могутнім чинником, до того ж, навіть на цей час значну частину духовенства по всій імперії становили «малороси». Смерть імператриці Єлизавети в грудні 1761 р. похитнула становище Розумовських при дворі, слід було шукати підтримки саме в

Гетьманщині – як у середовищі старшини, так і духовенства. Саме 1761 р. гетьман офірує мізерну суму – 100 рублів – на підтримку бурси Київської академії [19, с. 10].

Можливо, певною мірою відвідувач столичних салонів та президент Академії потрапив під вплив антиєзуїтських настроїв і неприязні до церкви, однак переконливішим виглядає вплив на Розумовського його вчителя й помічника Григорія Теплова. Слід зазначити відразу, що автором секуляризаційної реформи в імперії 1764 р., яка через певні причини не зачепила українські землі, був саме Григорій Теплов [8, с. 183–185] (постанови щодо реформи [21, № 12060, с. 549–565]). Між тим, з огляду на вплив українського духовенства на імперську політику та досить потужну роль навіть на імперському рівні українських колегій і Київської академії, згадані кроки гетьмана щодо духовенства виглядають досить революційними. Власне, хоча в історіографії почасти завдяки історикам-правникам Миколі Василенку та Іринарху Черкаському утвердилася думка про слабкий вплив Григорія Теплова на гетьмана [2, с. 21–23; 30, с. 266], це виглядає не досить переконливо. Справді, у зв'язку з новими можливостями кар'єри після перевороту 1762 р. Теплов дуже віддалився від гетьмана, однак зумів реалізувати низку своїх зауважень і проектів, зокрема щодо розведення тютюну в «Малоросії», а його «Записка о неурядках в Малороссии» стала підставою для ліквідації гетьманського правління в 1764 р. Саме в «Записці», написаній, вочевидь, на початку 60-х рр. XVIII ст., Теплов в одному з пунктів відзначає недостатність освіти для старшини Гетьманщини, а через це тяганину в судах і загалом заплутані правові процедури: «по большей части лучшие фамилий отцы следующее воспитание детей дают, научив его читать и писать по-русски, посылают в Киев, Переяслав или Чернигов для обучения латинского языка, которого не успеют только несколько обучить, спешат возвратить и записывают в канцеляристы...» [2, с. 48].

Поряд із суперечливими кроками щодо духовенства одним із найістотніших сюжетів часів правління Кирила Розумовського був проект Батуринського університету. Власне, саме ця гетьманська ініціатива, дуже позитивно сприйнята українською історіографією [7, с. 190; 26, с. 82–86; 27], приречена на дискусію, настільки цей проект узагалі міг бути втіленим. Проект також розробив Григорій Теплов, що вже зменшує певну одіозність цієї постаті. Цей нездійснений задум докладно описаний, але слід визнати певний брак джерел та неознайомлення з ширшим контекстом. Передусім Розумовський як Президент Академії і, власне, основний освітній діяч зазнав у 50-ті рр. XVIII ст. своєрідного фіаско. Від кінця 1740-х рр. становище брата Кирила Розумовського Олексія при імператорському дворі істотно похитнулось, імператриця Єлизавета знайшла нового фаворита, Івана Шувалова, і той мав великі освітні плани. М'яка вдача Шувалова та бажання уникати конфліктів не видалили Розумовських із політики, однак їхня «всесильність» була відносно обмежена. Шувалов «обійшов» Розумовського, поклавшись на чільні постаті Академії, зокрема Михайла Ломоносова і Герарда Міллера, і 1755 р. було відкрито Московський університет. Спроби Кирила Розумовського реформувати академічні навчальні структури з допомогою того ж Ломоносова протягом другої половини 50-х рр. були не надто вдалим [14, с. 59–72]. Тобто проект університету в «Малоросії» та його реалізація певною мірою були відрядом Розумовського в діяльності як Президента Академії наук і гетьмана.

Попередником батуринського проекту був Статут Московського університету 1755 р., котрий орієнтувався на університетську традицію, що вже панувала в Німеччині; однак засадничою відмінністю нового російського університету стала відсутність богословського факультету. Вважалося, що богословську освіту мають давати місцеві семінарії та колегії (в українському випадку). Такі навчальні заклади, як Московський університет чи Академічна гімназія в Санкт-Петербурзі, закладали підвалини освіти та освіченості в світському ключі. У поданні щодо Батуринського університету Теплов також передусім обґрунтовує потребу в освіті з позиції світської особи. Відзначаючи схильність «народу малоросійського» до науки, заведення шкіл і подорожей за знаннями, Теплов, наводячи приклади провідних духовних осіб (передусім свого протектора Феофана Прокоповича),

пише, що всі ці постаті «малоросійськими школами» не навчені, а лише збуджені здобувати знання по закордонних університетах або через навчальні подорожі. Школи ж «малоросійські», на думку Теплова, запроваджені неправильно і не змінюються, зберігаючи ті класи (предмети), що від початків існували [25, с. 67–68]. Тут слід зробити важливу ремарку: говорячи про малоросійські «школи», автор згадує і білгородську, себто харківську, поєднуючи регіони Гетьманщини і Слобожанщини саме на ґрунті спільної освіти.

Григорій Теплов – послідовний критик освіти в колеґіумах та школах. Це дуже важливий момент. І 1766 р., уже після скасування гетьманства, Теплов подав записку про реформування Києво-Могилянської академії, критикуючи застарілу освіту та пропонуючи утворити на базі академії світський заклад [22, с. 307]. Фрази та обґрунтування Теплова в проекті батуринського університету стануть хрестоматійними, і їх майже дослівно повторить через двадцять років інший критик старої школи Панас Шафонський [31, с. 282]. Критика «старої» школи в укладача проекту пов'язана із «застарілою і непотрібною» латинською мовою та «туманним» викладом логіки, хоча сам Теплов розуміє, що професори мали би викладати латиною і слід вивчати латинське красномовство [25, с. 76, 80]. Основна риса цього університетського проекту – господарча спрямованість: витрати та прибутки в університетських коштах розписано дуже чітко. Серед низки пропозицій щодо фінансування, «якщо те можливо», забрати на університет маєтності Батуринського монастиря [25, с. 71]. Дуже помітною є соціальна сутність проекту: він містить згадки про «шляхетських дітей», а оскільки «науки» належать до «справ благородних», то йдеться про заборону приймати селян-кріпаків, тільки навечно відпущених на волю поміщиком [25, с. 75]. Проект Теплова мав «класову сутність» і відповідав потребам формування шляхетства Гетьманщини.

Невдача проекту пов'язана почасти з постаттю розробника. Теплов був яскравим діячем Просвітництва, мав, як і личить просвітникові, синтетичні погляди, був енциклопедистом у багатьох значеннях, володів хорошими комерційними знаннями, однак був особою сумнівних моральних якостей: після заведення справи про його гомосексуалізм і примус до статевих стосунків селян його кар'єрі завдано непоправної шкоди навіть після стрімкого злету після перевороту 1762 р. [16].

Звертаючи увагу на університетський проект, мало зважають на саму поведінку гетьмана Кирила Розумовського, який дійсно перейнявся постановом вищої школи, листувався з Герардом Міллером (провідним професором у Петербурзі) і 1761 р. для ближчого ознайомлення відвідав Московський імператорський університет [32, с. 91–92]. Вочевидь, ту слабкість графа Розумовського знав і Михайло Ломоносов, який 1760 р., говорячи про Санкт-Петербурзький університет, підпорядкований Академії наук, зазначив, що після змін і вдосконалень столичної установи «графу говорить что по сему может и в Малороссии учредить университет» [12, с. 680]. Такі куценькі згадки про великий проект університету стосуються винятково 1760–1761 рр., смерть імператриці Єлизавети звела нанівецьці наміри, однак не згубила ідеї відкриття навчальних закладів. За часів гетьманства Розумовського можна спостерігати яскравий соціальний процес формування «нової шляхти», вищої верстви Гетьманщини з набутими матеріальними благами та власною ідеологією. Саме ця верства щонайбільше потребувала навчального закладу і визначала роль освіти. Передусім саме на цей прошарок спрямовувався проект Батуринського університету. На вищі кола старшини-шляхти Кирило Розумовський спирався, реформуючи судову систему на взірць «незабутої» Речі Посполитої. Після згасання ідеї Батуринського університету «нова шляхта» все ж висловила свої освітні побажання.

Старшинська рада в Глухові 1763 р. у своїх «прошеніях», крім політичних та соціально-економічних прагнень, надає освітньому проекту нового, ширшого значення. Пропозиції щодо освіти містили потужні секуляризаційні моменти, водночас із певним реверансом у бік церкви та богослов'я. «Шляхетство та старшини» просять заснувати в Малоросії два університети: в Києві та Батурині (при цьому Київський університет – на базі Київського братського монастиря, власне Києво-Могилянської академії), підкріплюють думку історією,

що під час заснування київських шкіл монастиря не було, а було лише братство, і в тому братстві могли жити «люди светские и духовные», що приходили на навчання. Ці вимоги мали б змінити Києво-Могилянську академію і ліквідувати монастир. Університет у Батурині повинен був мати світське спрямування. Куратором університетів і гімназій мав бути гетьман, а Київський університет повинен був курувати ще й митрополит, бо при тому відкривався б і богословський факультет. Пропозиції названої ради щодо цього не є детальними, містять зауваження, щоб відкрити університети і гімназії подібно до «находящихся в иностранных государствах» з такими ж привілеями; ані про особливості гімназій, ані про їх місце розташування зовсім не йдеться. Хоча обумовлюються окремі фінансові питання – тут знову виступають певні секуляризаційні моменти: про особливі податки з духовенства на утримання навчальних закладів, про можливе надання кількох сіл для утримання університетів [6, с. 344–345].

«Глухівська рада» та її наслідки на сьогодні є знаною темою для історіографії та нових відкриттів і публікацій [28]. Один зі сторонніх осіб на раді, але дуже впливовий Григорій Полетика, на той час інспектор Морського кадетського корпусу в столиці, висловив свої побажання і, вочевидь, прагнення значної частини «шляхетства» в промові «о поправлении состояния» «Малоросіи»: «надлежит нам стараться о разпространении наук в нашем отечестве, а распространить их не можем не учредив хороших училищ и не дав довольное на оное содержания» [1, с. 430]. (До речі, Полетика нарікає і на відсутність вивчення юриспруденції [1, с. 428], підкреслюючи нагальність цієї справи з огляду на судову реформу). Водночас засадничим для цієї промови і власне поглядів шляхетства було бажання зберегти духовний чин з усіма його привілеями, а духівники, зі свого боку, мали би допомагати в «полезных отечества нашего учреждений» [1, с. 430]. Залучити духовенство на користь «отечеству» – дуже важливий вислів для подальших міркувань. Здійснити перетворення слід було з найменшими втратами для місцевого духовенства, що не було, звичайно, можливим. Як і Батуринський університет, прохання шляхетства виявилися нездійсненими.

Від початку 60-х рр. можна спостерігати деталь, істотну на найближчі півстоліття місцевих ініціатив: не лише спроби секуляризаційних дій щодо освіти, але й водночас потребу залучити духовенство і «стару школу» до нових перетворень та змін. Напевне, найкраще це виявилось в спробі «навчання козацьких дітей», що почала реалізовуватися за гетьманування Розумовського в Лубенському полку.

Важлива ініціатива лубенського полковника Івана Кулябки щодо навчання екзистенції козацьких дітей насправді досі ще потребує знахідок і доповнень. Саму документацію та зауваги щодо цієї освітньої ініціативи ввів у науковий обіг і розглянув Олександр Лазаревський. Отже, 1758 р. полковник Іван Кулябка нарікав на низький рівень грамотності у своєму полку серед не лише простолюду, а й старшин. Для зміни ситуації було вирішено запровадити школи для козацьких дітей. Пропозиція Кулябки полягала в тому, щоб переписати дітей козаків (переважно з «виборних» – тих, які несли військову службу, – і лише хлопчиків із найзаможніших підпомічників, що споряджали «виборних») віком 12–15 років, а потому вибрати здібних до науки і віддати їх до шкіл свого церковного приходу. Хлопчиків-переростків мали навчати лише військової справи. Для цього слід на 24 хлопчиків виділити досвідченого козака. Такий проект Кулябки схвалив гетьман Розумовський, рекомендувавши поширити таке навчання й на інші полки. Але проект дуже був залежний від наявних освітніх практик. Лубенський полковник зазначив про навчання 1 300 хлопчиків 1760 р. і запропонував своєрідну «шкільну» програму [9, с. 68–71].

Не таємниця, що проект Кулябки багато в чому взурався на наявні гарнізонні школи й навчання солдатських дітей. За слушним зауваженням Григорія Максимовича, навчання «екзистенції» містило потішний момент, що було поширеним у російському війську [13, с. 187]. Сам Кулябка, вочевидь, через свій характер не мав великого авторитету. У листах його сучасник і досить помітна постать, брат Григорія Полетики Степан, чий маєтки були в Лубенському полку, називав Кулябку «вертопрахом» і «ветрогоном», «бешеной головой»

[10, с. 122; 11, с. 299]. Але є свідчення про те, що освітній проект Кулябки бодай почасти реалізовувався протягом кількох років. Дані про це досить обмежені, відомо, що навчання в основному відбувалося в Лубенському полку, а вже після ліквідації гетьманського правління в 1765 р. і в Чернігівському полку, однак з 1767 р. інформація про цю освітню ініціативу поодинокі. Хоча відомості з Чернігівського полку надсилалися і 1775 р. [13, с. 147, 162], у своїх зверненнях до Комісії зі складання Нового Уложення упродовж 1767–1768 рр. українське шляхетство про такі ініціативи не згадувало [5, с. 130, 136, 150–151, 176–177, 237], тож, напевне, з часом вони звелися нанівець.

За справедливою оцінкою Олександра Лазаревського, полковник Іван Кулябка мав би залишитись у пам'яті нащадків саме завдяки цьому проекту [9, с. 71]. Але історія спроби поширення навчання насамперед цікава залученням церкви та попередніх «традиційних» освітніх практик, що призводило до конфліктів і нарікань, однак підкреслювало, що використання потужних інституцій культури було неминучим у будь-яких освітніх практиках на цьому просторі. Уже в березні 1760 р. лубенський полковник звернувся до архімандрита Києво-Печерської лаври з проханням надрукувати в лаврській друкарні дві тисячі «букварів» та «часословців» для навчання грамоти дітей. 1764 р. від Івана Кулябки надійшла подібна пропозиція щодо катехизисів, які треба надіслати до протопопа в Лубни, щоб їх придбали козаки для навчання своїх дітей [17, с. 105]. Грамоти козацьких дітей, за звичаєм, мали навчати дяки при церквах, але священники експлуатували дяків, змушуючи їх займатися не «шкільними» справами, а прислужувати собі; крім цього, незрідка священники призначали на дяків своїх синів, а ті були геть не здібними до церковних співів та навчання, про це знову ж пише Кулябка київському митрополиту Арсенієві Могилянському [20, с. 3–5]. Така увага до духовних осіб з боку Івана Кулябки зрозуміла: його брат Сильвестр (помер 1761 р.) обіймав високі посади в церковній ієрархії, від 1750 р. був архієпископом Санкт-Петербурзьким [15, с. 612], і, вочевидь, полковник сам був причетний до певних церковних справ, як це видно з листувань Полетик [10, с. 122]. Спроби освіти для козацьких дітей і сама діяльність лубенського полковника свідчать про вагомий експеримент з освітніх змін із залученням попередніх досвідів та нових світських військових новацій.

У будь-якому разі «культурно-освітня діяльність» гетьмана Кирила Розумовського – радше суперечливе явище з поєднаннями високого імператорського вельможі і гетьмана, зіпертого на певні козацькі (річпосполитські) цінності та правила; щодо освіти – з амбітними проектами, конкуренцією та інтригами. Починаючи як світський вельможа з певним обмеженням церкви, Розумовський під кінець гетьманування зважає на церковні практики і враховує в освіті релігійний чинник. Гетьманство Розумовського з низкою різноманітних і незавершених реформ заклало на наступні десятиліття низку суперечностей, особливо у використанні церковних, схоластичних освітніх набутоків і спробах використати церкву як інституційно, так і з відчуженням її майна у світських цілях. Власне, зіткнувшись із багатьма особливостями в «Малоросії» і, напевне, розуміючи неможливість швидких секулярних реформ через опір духовенства, наступник Розумовського, перший імператорський намісник Петро Рум'янцев (який спочатку прийшов із секулярними намірами та проектами) надалі лише підтримував наявний стан речей в освіті [13, с. 139–140].

Література

1. Білокінь С. Промова Григорія Політики в загальних зборах українського шляхетства в Глухові про права, переваги і потреби України (1763 рік) / С. Білокінь // Український археографічний щорічник. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 414–433.
2. Василенко М. П. Г. Н. Теплов і його «Записка о неурядках в Малороссии» / М. П. Василенко // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1911. – Кн. IX. – С. 13–54.
3. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских / А. Васильчиков. – СПб., 1880. – Т. 1. – X, 456, CIV, XX с.
4. Вебер Макс. Напрями і шаблі релігійного заперечення світу / М. Вебер // Вебер Макс. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / пер. з нім. О. Погорілий. – С. 437–478.

5. Депутатские указы и всеподданнейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии // Сборник русского исторического общества. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 127–248.
6. Кистьяковский А. Ф. Прошение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 г. / А. Ф. Кистьяковский // Киевская старина. – 1883. – Т. VI. – № 6. – С. 317–345.
7. Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) / О. Б. Коваленко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – Київ – Черкаси, 1994. – С. 186–192.
8. Комиссаренко А. И. Деятельность Комиссии о духовных имениях и Коллегии экономии по подготовке секуляризации церковного землевладения в первые годы правления Екатерины II (1762–1764 гг.) / А. И. Комиссаренко // Международная конференция «Екатерина Великая: эпоха российской истории»: тезисы докладов. – СПб., 1996. – С. 182–185.
9. Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. / А. Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1896. – Кн. XI. – С. 34–203.
10. Лазаревский А. Частная переписка Григория Андреевича Полетики / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1893. – Т. XXXIX. – № 10. – С. 112–123.
11. Лазаревский А. Частная переписка Григория Андреевича Полетики / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1893. – Т. XXXIX. – № 11. – С. 298–316.
12. Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений / М. Ломоносов. – Москва - Ленинград, 1959. – Т. 8. Поэзия, ораторская проза, надписи 1732–1764 гг. – 935 с.
13. Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. Максимович. – Нежин, 1913. – 398 с.
14. Марголис Ю. Д. «Отечеству на пользу, а россиянам во славу...»: Из истории университетского образования в Петербурге в XVIII – нач. XIX вв. / Ю. Марголис, Г. Тишкин. – Ленинград, 1988. – 232 с.
15. Модзалевский В. Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – К., 1910. – Т. 2. Е–К. – 720 с.
16. Осокин М. «Между делом сквернодействия» Григория Теплова / М. Осокин. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://polit.ru/article/2013/07/27/teplov/>
17. Панашенко В. В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні XVIII ст. / В. Панашенко // Український історичний журнал. – 1972. – № 2. – С. 103–108.
18. Пархоменко В. К истории взаимных отношений малороссийских светских и духовных властей в XVIII веке / В. Пархоменко // Киевская старина. – 1906. – Т. ХСII. – № 1. – С. 11–12.
19. Петров Н. Киевская Академия в гетманство Кирилла Григорьевича Разумовского (Отгиск из журнала «Труды Киевской духовной академии», № 5, 1905) / Н. Петров. – К., 1905. – С. 1–43.
20. Петров Н. (Н. П.). Опыт обязательного обучения казацких детей грамоты в Лубенском полку в 1762 г. / Н. Петров // Киевская старина. – 1906. – Т. ХСII. – № 1. – С. 1–5.
21. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XVI. 1762–1764 гг. – 1103 с.
22. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Харків, 2011. – 400 с.
23. Посохова Л. Реформы учебных заведений в Российской империи в конце XVIII – в начале XIX века и историческая судьба православных коллегиумов Украины / Л. Посохова // ResHistorica. – 2013. – Т. 36. – С. 203–218.
24. Приложение к Наказу святейшего Синода // Сборник русского исторического общества. – СПб., 1885. – Т. 43. – С. 417–597.
25. Проект к учреждению университета Батуринского 1760 года. Писан Григ. Ник. Тепловым для графа гетмана // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1863. – Книга вторая (Апрель–июль). – С. 67–85.
26. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (3 історії українського державотворення 18 ст.) / О. Путро. – К., 2008. – Ч. 1. – 240 с.
27. Різниченко В. Проект українського університету в Батурині / В. Різниченко. – К., 1916. – 16 с.
28. Сухих Л., Вовк О. Кирило Розумовський: Спроба встановлення спадкового гетьманства / Л. Сухих, О. Вовк // Архіви України. – 2008. – № 3–4. – С. 106–123.
29. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри. – 392, IV с.

30. Черкаський І. Чи впливав Г. Н. Теплов на гетьмана Розумовського в його управлінні Україною? / І. Черкаський // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського (Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук № 76). – К., 1928. – С. 253–267.
31. [Шафонский А.] Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами в Чернигове, 1786 года / А. Шафонский. – К., 1851. – 698 с.
32. Шевырев С. История Московского университета написанная к столетнему его юбилею ординарным профессором русской словесности и педагогики Степаном Шевыревым / С. Шевырев. – М., 1855. – XII, 584 с.
33. Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. / М. Яременко. – Харків, 2014. – 514 с.
34. Центральний державний історичний архів у м. Києві.
35. Stawiarski B. Sekularyzacja jako problema dawczy nauki anglosaskiej. Teorie sekularyzacji// Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnychwEuropie = Dissolutiones monasteriorum in Re Publica Utriusque Nationis et Silesia sitorum ad processus Europaeae saecularisationis relata/ Red.Marek Derwich/ B. Stawiarski. –Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, 2014. –Т. 1. – S. 27–41.